

Ірина ФАРІОН

Національний університет „Львівська політехніка”

Відображення суспільного статусу руської (української) мови у правових документах XVI ст.

Суспільний статус руської (української) мови в діяхронії, зокрема у XVI ст., – це відображення мовно-етнічної (національної) свідомості того часу і спроможність тодішньої найвищої руської еліти юридично втримувати основну духовну опору нації – мову, попри втрату власної держави. Предметом нашого дослідження є еволюція статусу руської мови крізь призму знакових правових документів XVI ст. і виявлення в них основної мовної проблематики у контексті: 1. Створення суспільно-демографічної бази функціонування мови крізь призму опозиції „свій – чужий”; 2. Правових приписів суспільного статусу руської мови; 3. Визначення мотиваційних складників боротьби за статус руської мови. Основними джерелами нашого дослідження є Литовські Статути 1529, 1566 та 1588 років та петиції руської шляхти до короля Речі Посполитої.

Литовські Статути 1529, 1566 років та петиції шляхти

Перший Литовський Статут 1529 року не містить окремої статті про статус руської чи якоїсь іншої мови, однак в одному з його списків на початку XVII ст. виявлено показовий вірш Яна Казимира Пашкевича, що засвідчує сильні позиції руської мови на ту пору, які, ймовірно, через це і не потребували юридичного закріплення її особливого статусу:

„Полска квітнет лациною,
Литва квітнет русчиною:
Без той вь Польще не пребудеш,
Без сей вь Литве блазном будеш.

Ведзь же юж Рус(ь), иж тва хвала
 По всем свете юж дойзрала,
 Весели се ты Русине
 Тва слава никгды не згине”¹.

Водночас у Статуті бачимо промовистий відгомін двох статей (ст. 85, 86) із Вислицького Статуту 1347 року, в основі яких конотативна лексика та застосування її у суспільно-державних взаєминах. Зокрема, у статті 1-й, розділу 1-го (*Господар шлюбуєть никого не карати на заочное поведанье*) зазначено: „И тэж коли бы хто, обмовляючи кого-кольве, винил ку соромоте або ку страченью головы а шло бы о горло або о именье, або о которое-кольве каранье, тогды тот, хто на кого помовить, а не доведеть, тым караньем маеть сам каран быти”². Йдеться про огудливе, недобррозичливе ставлення до когось через обмовляння, себто неприязні, погані і брехливі вислови, що, у разі спростування, загрожують обмовникові безчестям, смертною карою або конфіскацією маєтку чи ще якимось іншим покаранням. Ще виразніше про наклеп ідеться у розділі 3-му (*О слободах шляхты...*), статті 12-й (*Хто бы кому приганил а назвал его, иж не ест чистого ложа*) з вимогою промовити сакраментальну фразу „...брехав, як пес” як спосіб очищення від брехні: „Тэж уставуем: коли бы хто кому рек: „Ты еси злого ложа сын”, – а того бы на него не довел, тогды сказуем, иж таковый маеть того нагабанья судовне очистити под тыми словы: „Што есми менил на тебе, ижбы ты был злого ложа сын, менил есми то на тебе, яко пес”³. Тему брутальної, звичайно незаслуженої лайки поглиблено у розділі 8-у (*праве земельные, о границах...*) статтях 15-й, 16-й: *бы светки ганил і Коли бы хто светков наганеных перед судьями не очистил*. Ідеться про те, що у суді відповідач кожному зі спалпжених ним свідків, відповідно до їхнього походження, зобов’язаний буде дати винагороду: шляхтичу – як шляхтичу, селянину – як селянину стільки, як нібито його поранили⁴.

Покару за лайливі слова під час судового розгляду передбачено у розділі 6 (*О судьях*) статті 18-й: „Коли бы хто судью або сторону на праве зсоромотил або судья кого на праве вдарил або зсоромотил, чим каран маеть быти”: якщо б хто кому іншому або суддям у суді сказав лайливі слова („соромные слова мовил”), то його б покарали тюремним ув’язненням на шість тижнів. Якби когось лайливими словами образив суддя, то також відповідав би перед законом⁵.

¹ М. Грушевський, *Історія України–Руси: в 11 т. 12 кн.*, редкол. П. Сохань та ін., т. 4, Київ 1993, с. 97–98.

² Ст. 1529 – *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*, за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова [в:] *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах*, т. I, Одеса 2002, с. 52, 208.

³ *Ibidem*, с. 81, 225.

⁴ *Ibidem*, с. 145, 267.

⁵ *Ibidem*, с. 114–115, 248.

Стратегічно визначальним приписом Статуту, у мовному плані зокрема, є розділ 3-й, стаття 3-я про заборону чужинцям продавати земельні наділи, замки і міста, а також надавати звання і чини, що, певною мірою, забезпечувало збереження традиційної руськомовної атмосфери, безсумнівно захитаної в Галичині внаслідок Єдлиньського привілею 1430 року: „Держаней и честей чужоземцом не мають даваны быти”: „Тэж шлюбуем и обещуем, иж в землях наших того Великого князства земель и городов, и мест и которых-кольве дедицств, и держанья, и тэж которых-кольве вравов наших або честей и достойности жадному обчому, але только прирожоным а тубыльцом тых земель наших Великого князства и вышей мененого, не будем давати и потомки наши не будут давати в держанье и в поживанье”⁶. На жаль, цей припис Статуту не завжди діяв, а отже, змінювалася і мовна картина краю, про що свідчать *Уставы, данные Литвѣ и областямъ Жмудьской и Волынской, на второмъ Виленскомъ сеймѣ* 1551 року і згодом повторені 1554 року, де послі наполягали: „...абы чужоземьцы имѣней не посѣдали, а урядовъ никоторыхъ правомъ абы не держали...”, на що король відповідав: „Тую прозбу вашу его королевская милость за слушную принявши, рачить такъ застановляти, ижъ вже отъ того часу, во всемъ великомъ князствѣ Литовскомъ, никто иный не маеть и не можете куповати, а никоторымъ инышимъ обычаемъ посѣдати имѣнья шляхетского и всякого кгрунту лежачого на вѣчность, кромъ заставы: одно родичъ и обиватель великого князства тую вольность маеть мѣти...”⁷.

Отже, Статут 1529 року – це юридична пам’ятка, що, не визначаючи статусу руської чи якоїсь іншої мови, у п’ятьох статтях виписує соціально-правову та психологічну значущість слова, розглядаючи його не лише як засіб наклепу, але і як лайку, що передбачає обов’язкове покарання. Серед конотативних слів-концептів *заочное поведанье* („обмова”), *соромота* („ганьба”), „безчестя”, „безсоромність”), *ганити, наганених* („ганити”, „гудити”, „лаяти”, „сварити”), *брехал якъ пес*.

1566 року набув чинности Другий Литовський Статут, що відомий під назвою Волинського, з огляду на тривале застосування його на українських землях. Однак він так і не був надрукований і перебував в обігові лише у рукописних списках руською, польською та латинською мовами. Списки цього Статуту переважно пов’язані з Волинню і Наддніпряниною. Як стверджує В. Рауделюнас, у науковій літературі, починаючи з ХІХ ст., згадують понад 60 списків, 40 із яких написано старопольською мовою і латиною і лише 6 – мовою оригіналу – староукраїнською, хоч, нема сумніву, що таких списків свого часу було набагато більше. Дослідники Статуту слушно зауважують, що „проблеми – якою мовою написані Статути Великого князівства Литовського

⁶ *Ibidem*, с. 78, 223.

⁷ Ак. ЗР 1848, т. III – *Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією*, т. III, СПб. 1848, с. 25, 53.

– не повинно існувати”, позаяк ядром Руси були українські землі, то і мова спілкування насельників „була українська в її давньоруському варіанті. Ця мова була державною для Київської Руси, і саме ця мова була визнана як урядова у Великому князівстві Литовському”⁸. Один із найпоследовніших дослідників Статуту 1566 року В. Рауделюнас називав її лише староукраїнською. Це доводить словниковий запас Статутів, Литовської метрики, що більш ніж на 60% тотожний словниковому складові української мови і лише на 30% – сучасної білоруської мови. Крім того, списки Другого Статуту мають пряму вказівку про своє виникнення в Україні і перебування в українських рукописних збірниках⁹. На думку Володимира Аніченка, порівняння уривків з Литовського Статуту 1566 року і його київського списку свідчить про перевагу рис, спільних для обох мов, а отже, функціонування спільної літературно-писемної мови¹⁰.

Соціолінгвістична особливість Другого Статуту – окремий припис про руську мову у четвертому розділі *О судьях и о судех* в артикулі першому *О выбиратью судей в повете*: „А писар земский мает по Руску литерами и словы Рускими вси листы и позвы писати, а не иным языком и словы, и так мает писар присегати”¹¹. В окремих статтях цього Статуту, як і його попередника 1529 року, йдеться про словесну обмову („поведанье”, „обмовеньє”), образу („ображенье”), наклеп („примовка”) і лайку („злословие”). Зокрема, у I-му розділі 2-го, 4-го, 5-го артикулів *О персоне господарской* центральним є поняття *заочного обмовлення (заочное поведанье)* найвищих осіб держави, яке, у разі підтвердження, карають грошовим штрафом, смертною карою, в’язницею, позбавленням посади і конфіскацією маєтку¹². Розділ III-ій присвячено визначальному станові ВКЛ – шляхті *О вольностях шляхецких и о размноженью Великого князства Литовского*, де в артикулах 11, 18, 22 і 25 йдеться про *заочное обмовеньє, примовку*, себто наклеп, за який „маеть вряд наш урезаньем языка карати”, а також про *примовку* щодо нешляхетного походження чи незаконнонародженої дитини („нечистого ложа сын”), останнє з яких карають через озвучення вже звичного очищувального фразеологізма „брехал якь пес”: „...и ж таковый маеть тую примовку перед судом так очистити и тыми словы отмовити: што есмо менил на тебе, же бы ты не был чыстого ложа сын, в том на тебе брехал якь пес”. Якщо ж обмовник відмовлявся промовити цю знакову фразу, „тогда маеть седети у везенью на замку нашом так долго, аж тыми словы яко

⁸ Ст. 1566 – *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*, за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова [в:] *Статуту Великого князівства Литовського*: у 3-х томах, т. II, Одеса 2003, с. 11.

⁹ *Ibidem*, с. 11; В. Рауделюнас, *Українські списки Другого Литовського Статуту* [в:] „Архіви України”, № 4, 1973, с. 70.

¹⁰ У. Аніченка, *Беларуска-Ўкраїнскія письмова-моўныя сувязі*, рэд. П. Глебка, М. Жаўтобрух, Мінск 1969, с. 84–85.

¹¹ Ст. 1566, *op. cit.*, с. 90–91.

¹² *Ibidem*, с. 49–51, 253–255.

в том артыкуле напісано отмовит...¹³. У розділі *О судьях и о судех* у артыкулі 16 зазначено, що подавачі земських позовів не маюць пісати речей, образливых для поштивости („доткливых ку почтивости”), а відповідач відповідатиме лише за умови внесення виправлення до позову¹⁴. Як і в Статуті 1529 року, розділ IX-ий в артыкулах 4 і 5 (*Хто бы кому сведки ганил, Коли бы хто сведков наганеных перед судом не очыстил*) містить присуд за паплюження свідків і відповідне покарання залежно від суспільного статусу особи: „шляхтича яко шляхтича, холопа яко холопа, так яко бы его ранил”¹⁵. Дублює Другий Статут і стратегічно важливий у мовно-етнічному і політичному плані артыкул 9-й розділу III-го *Иж достоенств врядов в дедицтво чужоземцом давано быти не маеть*, відповідно до якого ні ґрунтів, ні посад іноземець не має права отримати: „Але на достоенства и всякий вряд духовный и свецкий не маеть быти обиран, ани от нас, Господаря, ставлен, толко здавна продков своих уроженец Великого Князства Литовского Литвин и Русин”¹⁶. У разі порушення цього припису людина чужого народу втратила б свою маєтність на користь Великого князя Литовського.

Соціолінгвістичний аналіз Статуту 1566 року засвідчує суттєве збільшення мовних акцентів у цій юридичній пам’ятці з новим базовим окресленням суспільного статусу руської мови у судовій практиці (розд. IV, арт. 1). Соціально-психологічний аспект слововживання у контексті негативної конотації виписано у двічі більшій кількості артыкулів порівняно з попереднім Статутом 1529 року: у чотирьох розділах і десятих артыкулах зазвичай першорядного значення, що стосуються влади Господаря, шляхти та поведінки у судах. Серед конотативних лексем-концептів *заочное поведанье, обмование* („обмова”), *ображенье, доткливых ку почтивости* („образа”), *примовка* („наклеп”), *брехал якъ пес* („брехня”), *ганити, наганених* („ганити”, „гудити”, „лаяти”, „сварити”).

Часовий проміжок між першою половиною XVI ст. та Люблинською унією 1569 року можна вважати фокусом змін статусу руської мови, зокрема, на Підляшші, що, входячи до ВКЛ, межувало з Польщею та Волинною. Згодом такий розвиток подій після Люблинської унії значною мірою поширився на всю Україну. Ще свого часу видатний український діалектолог Костянтин Михальчук визначив належність підляських говірок як найбільш західної частини північно-українського наріччя. На території Підляшшя, що тепер у складі Польщі, жило східнослов’янське плем’я *нерви* (від р. Нарва), отже, нарев’яни, що на сході межували з літописними дреговичами, а на півдні з волинянами і бужанами. Водночас саме на цій території наші князі Володимир (983 р.) та Ярослав (1038 р.) воювали з балтійським племенем ятвягів. Останнім переможно

¹³ *Ibidem*, с. 73, 77, 81, 82.

¹⁴ *Ibidem*, с. 98, 302.

¹⁵ *Ibidem*, с. 154.

¹⁶ *Ibidem*, с. 76, 281.

вирушив на ятвягів князь Данило Галицький 1254 року. У першій половині XIV ст. ця земля увійшла до ВКЛ, а 1520 року постало Підляське воєводство, сягаючи далеко на північ, аж до річки Бобра¹⁷.

На сеймах у 1565, 1566 роках підляські послы просили, аби з великокняжої канцелярії всі листи писали на Підляшшя не по-руськи, а латинською або польською мовою, бо у них не вміють читати руського письма. За першим разом великий князь (а його устами і рада ВКЛ) зазначив, що латинська мова має слугувати мовою внутрішнього урядування на Підляшші і, з огляду на це, її уживають у судових актах. Однак у взаєминах центрального керівництва з підляськими повітами, особливо у справах загальнодержавних, князь не бачив причини відступати від старої й загальної практики написання листів руською мовою, як це є у всіх повітах ВКЛ. Водночас обіцяв доручити своїй канцелярії, аби „часом” писала до підляських повітів свої листи також „польським письмом”¹⁸. Як слушно зауважує Михайло Грушевський, очевидно цієї обіцянки не виконано, позаяк за два роки підляські послы знову поновили своє прохання, аби до них листи писали не руською мовою, а по-латині або по-польськи. Того разу керівництво рішуче відказало, що не порушуватиме принципу написання листів з великокняжої канцелярії „рускимъ писмомъ и языкомъ по всему панству є. к. милости вел. Князству Литовскому”¹⁹.

За три роки, внаслідок Люблинської унії, Підляшшя опинилося у складі Польщі – і мовна проблема вирішилася самочинно. Зазначені факти, як бачимо, дуже характерно й виразно ілюструють не лише сильне ополячення шляхетської верстви на Підляшші, але й етнічну присутність самих поляків: „Шляхта польська, що напливала сюди з сусідніх польських земель, приносила з собою **польську мову і польське право**. Приходило до конфлікту між правом польським і правом руським, якого держала ся місцева українська людність”²⁰. Михайло Грушевський зауважує, що у XIV–XV ст., поки українці засвідчували моральну стійкість та культурну перевагу над литовцями, *приходні руцили ся, приймали руську віру й народність*, а від середини, особливо другої половини XVI ст., намітилася тенденція ослаблення *тубильного елементу* та його колонізація²¹.

Напередодні Люблинської унії 1568 року на Городенському сеймі великий князь Сигізмунд Август підтвердив даровані права і привілеї²² жителям

¹⁷ М. Л е с і в, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997, с. 289–290.

¹⁸ М. Г р у ш е в с ь к и й, *Історія України–Руси. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків*, т. VI, Київ 1995, с. 248.

¹⁹ *Ibidem*, с. 492.

²⁰ *Ibidem*, с. 246–247.

²¹ *Ibidem*, с. 276–277.

²² Привілей – це особливе право, надане громадянам (*legem privatam ib*); „*zwoleństwo, dozwoleńie, wyzwoleńie z czego, łaska jaka od pana dana, prawo prywatne*” [SJPL t. IV, s. 703]; привілеї фіксували пожалування магнатам, шляхті, представникам місцевої адміністрації на

ВКЛ із деякими доповненнями, зауваживши на предковичній традиції писати „писмомъ и языкомъ Рускимъ”, однак паралельно вживати і латинське письмо („Латинскимъ писмомъ писаны”): „Къ тому особливе тымъ же привилеемъ нашимъ упевняемъ и умацняемъ, ижъ всякія привилегія, такъ земскіе яко и посполитые, особливе старые, одъ продковъ нашихъ и новые одъ насъ кому колвекъ писмомъ и языкомъ Рускимъ писаны, и не одно обадва теперешніе привилія Виленскій и теперешній Городенскій, але и всякіе привилегія и листы на права и вольности и на якую колвекъ рѣчь одъ продковъ нашихъ и насъ самыхъ зъ канцелярії наше Рускимъ писмомъ выданые и наданые, такъ передъ тымъ яко и потомъ которые будутъ зъ канцелярії наше тымъ писмомъ языкомъ Рускимъ выходиты писаны, однако и заровно яко Латинскимъ писмомъ писаны, поличаны, держаны и мощно хованы быти мають, непорушно и на вѣки вѣчными часы”²³. Цей привілей містив наскрізний для того часу юридичний термін „права та волности”, що впливав з давніх традицій наших предків, вербалізованих у частотних словосполуках „старе право”, „старина”, „подле давности обычая и права”, „водле обычаю звыклого” тощо, що врешті інститувалося у головному суспільно-політичному принципі ВКЛ за Вітовта та Сигізмунда щодо русинів „мы старины не рушаемъ, а новины не уводимъ”²⁴.

На політично визначальному Люблинському сеймі 1569 року українська шляхта кількістю 30-х осіб оприлюднила свої вимоги, що зводилися до збереження станових привілеїв, свободи віросповідання і руської мови в офіційному справочинстві. Король Сигізмунд Август у привілеї Київському князівству та землі Волинській (у складі Волинського та Брацлавського воєводств), спираючись на чинність Литовського Статуту, гарантував: „На прохання всіх станів позоставляємо, що по всяких їхніх судових справах, як позви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і наших судів гродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким іншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи. Міські справи магдебурзького права та інших всякого роду людей (міських) будуть вестися нашими коронними і двірським урядниками письмом польським, відповідно до звичаю

нерухоме майно, людей, тримання мита, організацію ярмарків і торгів, безмитну торгівлю тощо. До привілеїв належать також: а) уставні земські грамоти, які були офіційними законодавчими актами судово-адміністративного, публічно-правового та соціально-економічного характеру й надавалися верховною владою ВКЛ областям чи землям для законодавчого забезпечення внутрішніх відносин; б) привілеї на отримання магдебурзького права [Ващук 2011, с. 200].

²³ Ак. ЮЗР 1865, т. II – Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією, т. II, СПб. 1865, с. 164.

²⁴ Д. В а щ у к, *Інститут „старини” у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики)* [в:] „Український історичний журнал”, № 1, 2011, с. 201.

коронного”²⁵. Таким способом після Люблинської унії 1569 року у коронній канцелярії Королівства Польського для занесення копій документів від короля і генерального Варшавського сейму, адресованих місцевим судово-адміністративним установам й окремим особам Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, анексованих від ВКЛ, а з 1612 року і Чернігівської землі, – було заведено окрему групу книг, відомих як Литовська метрика і Коронна метрика. До Литовської метрики входила окрема група актових книг коронної канцелярії для українських земель за 1569–1673 роки – так звана Руська метрика (29 книг)²⁶, що впродовж століття стала кардіограмою буття руської мови в офіційній царині: від її всеохопного функціонування у другій половині XVI ст. і стрімкого спаду у 20–40-х роках XVII ст.

Основним законодавчим кодексом надалі залишався Литовський Статут із його доленосним мовним приписом, однак реальність дотримання цих умов виявилася примарною. Як зауважив Михайло Грушевський, „правительство при прилученню сих земель до Польщі в 1569 р., полишаючи руську мову в урядованню місцевих урядів земських і гродських та в діловодстві королівської канцелярії що до сих земель і в зносинах з тутешнюю людністю, вимовило, що „міські справи магдебурзького права і иньших всякого рода людей (міських) будуть вести ся нашими коронними і двірським урядниками письмом польським, відповідно до звичаю коронного. Очевидно, уряд уважав міське жите, міський устрій винародовленим, позбавленим виключно руського характеру; і дійсно, тим часом, як в урядах гродських і земських руське діловодство держить ся ще дуже довго, діловодство міське переходить на мову польську, загалом беручи, далеко скорше”²⁷. Документальні підтвердження подальшого обстоювання шляхтою права на свою мову засвідчують лише її послідовне витіснення з офіційної царини: від кінця XVI ст. спостережено суцільне поширення серед української шляхти і козацької старшини польської мови – настає доба українсько-польської двомовності²⁸, і то з виразним маркуванням польської як престижної.

²⁵ „...zostawujemy iż we wszelakich sprawach ich sądowych, iako pozwy y wpisowanie do ksiąg, akta y wszelakie potrzeby ich, tak u Sądow naszych Grodzkich y Ziemskich, iako y z Kancellaryi naszej Koronney, dekreta nasze, y we wszysktych potrzebach naszych Krolewskich, y Ziemskich Koronnych, do nich listy, nie iakim innym iedno Ruskim pismem pisane, y odprawowane bydź maią czasy wiecznemi. A mieyskie sprawy prawa Magdeburskiego, abo iakiegokolwiek innego wezwania ludzi, wedle obycaju Koronnego, przez urzędniki nasze Koronne y dworu naszego w tych sprawach y potrzebach ich do nas y do dworu naszego przypadaiące, będą Polskim pismem odprawowane ” [Vol. leg., p. 83, 86].

²⁶ Кеннеді П. Г р і м с т е д, *Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673 рр.)* [в:] „Український історичний журнал”, № 5, 1989, с. 53, 57.

²⁷ М. Г р у ш е в с ь к и й, *Історія України–Руси. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків*, т. VI, Київ 1995, с. 273.

²⁸ В. М о й с і є н к о, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006, с. 338.

Попри окреслену тенденцію відступу від руської мови, водночас вимоги шляхти вживати її у справочинстві набувають системного характеру. Парад петицій із названими вимогами охоплює всі приєднані воєводства: Київське (1570 р.)²⁹, Брацлавське і Волинське (1577 р.). Не погодимося з думкою Міхаеля Мозера про те, що представники, зокрема, київського сеймика 1570 року наполягали на питомих мовних правах, визнаючи своє незнання польської мови, „однак загалом-то прагнули цей недолік перебороти”³⁰. Їхня мотивація зводиться не лише до банального комунікаційного аспекту – нерозуміння польського письма (латиниці) та самої польської мови через, наприклад, відсутність польських шкіл – а до юридичного, ба навіть екзистенційного боку проблеми: польська мова у справочинстві суперечить унійним домовленостям та споконвічним руським правам та вольностям (свободам). Про це засвідчує текст петиції сеймика київської шляхти до короля 1570 року: „Особливе теж его кр. м. нашого милостивого пана просимъ, абы листы сеймовые, универсалы, констытуци и каждая справа подле обетницы и привилю его королевское милости при сконченю унѣи выданого не иными литерамы и словы, одно рускими литерамы и езыком до земли Киевское писаны и выдаваны были, кгда з млодости иногого письма отцове наши учити нас не давали, одно своего приржоного руского, і школы теж полское в Києве немашъ, а кгда приносять листы его кр. милости писаные полскими литерамы з мешанем латинских слов, вырозумети не можем, якож и тен привелей на злучене єдности земли Киевская даный, иж полскими литерамы єст написан, просимы его кролевское милости жебы по руску былъ преписан”³¹. До цієї петиції приєдналися Волинське і Брацлавське воєводства – і відповідну протестацію було внесено 8 липня 1570 року до книги Коронної канцелярії. Протестація, наголошуючи на потребі дотримання, а в окремих місцях поточнення люблинських привілеїв, прямо не порушувала проблеми про необхідність перепису їх руською мовою: себто, що вийшло з канцелярії – вже не може бути переглянуте³².

1 травня 1577 року луцький сеймик волинської шляхти наказує послам опікуватися мовним питанням як таким, що неминуче впливає на стосунки між воєводством та центральною владою. Послам Федорові Рудецькому і Дам’янові Гулевичу наказано просити короля, аби той розпорядився не видавати

²⁹ Погоджуємося з думкою сучасного дослідника канцелярії Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Петра Кулаковського, що ця петиція була 1570, а не 1571 року, як уважали такі дослідники, як Вячеслав Липинський, Михайло Грушевський, Михайло Возняк.

³⁰ М. М о з е р, *Що таке „проста мова”* [в:] *Причинки до історії української мови*, за заг. ред. Сергія Вакуленка, Харків 2008, с. 109.

³¹ цит. за М. Г р у ш е в с ь к и й, *Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці*, Київ – Львів 1912, с. 43.

³² П. К у л а к о в с ь к и й, *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*, відповід. ред. М. Крикун, Острого – Львів 2002, с. 76–77.

з канцелярії на Волинь листів, писаних польською або латинською мовами, бо то „...з великим устиженем над права, привилеи и волности наши деет...”³³. У червневому наказі Федорові Рудецькому повторено мовну вимогу: „Прохаємо про вживання української (руської) мови, щоб всілякі справи Волинського воеводства велися і відправлялися українською (руською) мовою. Потребуємо, щоб з канцелярії короля Його мості (нам) видавалися і відправлялися листи не іншою, як тільки українською (руською) мовою”, а також наголошено, що листи з канцелярії, писані польською чи латинською мовами, ні самою шляхтою, ні урядами воеводств не будуть визнаватися законними³⁴. Король Стефан Баторій у червні 1577 року через зазначеного посланця дав відповідь луцькому сеймику, запевнивши волинян, що мовного статусу листів, адресованих із канцелярії на Волинь, буде надалі дотримано, а з листів, які є й будуть видані польською мовою, має канцелярія до Волинського воеводства „реписы послати”, тобто переклади³⁵.

Петиція брацлавської шляхти від 7 липня 1577 року³⁶ була спровокована листом із канцелярії Стефана Баторія польською мовою. У самій назві петиції брацлавської шляхти до короля виписано вимогу через виразне протиставлення: писати лише „по руски а не на Польскомъ языкѣ” (*Челобитная королю Стефану Брацлавской шляхты, о томъ, чтобы вельно было королевские указы къ нимъ писать по Русски, а не на Польскомъ языкѣ*), а також сформульовано два основні юридичні мотиви потреби вживати руську мову: постанова унії та відповідно до прав, вольностей і свобод: „Наяснѣйшій, милостивый королю, пане а пане нашъ милостивый! Даны суть листы, через дворянина вашей королевской милости пана Оршевского, братья нашой, наименшимъ слугамъ и подданымъ вашей королевской милости, писмомъ Польскимъ писаные, позываючи ихъ передъ вашей королевской милости нашего милостивого пана. Хотяжь, наяснѣйшій милостивый королю, за постановленьемъ унѣи, листы съ канцелярии вашей королевской милости **не инакимъ, одно Рускимъ писмомъ мають быти выдаваны:** мы теды, наяснѣйшій милостивый королю, ни въ чомъ не будучи есмо о тые позваные братья наши спротивны воли и розказанью вашей милости господарское ѣхати къ вашей королевской милости были готовы. Нижли, будучи есмо подъ тотъ часъ у великомъ затрудженью и небезпеченьствѣ отъ непріятели отъ Татаръ, отъ себе есмо ихъ не пустили; а вшакожь мы предъся послали къ вашей королевской милости брата нашего, пана Яцковского, и покорными нашими прозбами вашей королевской милости нашего милостивого пана просимо, абы ваша королевска милость,

³³ В. С е р б и г у з, *Старосвітське панство*, Варшава 1999, с. 10–11.

³⁴ *Ibidem*, с. 10–11; П. К у л а к о в с ь к и й, *op. cit.*, с. 78.

³⁵ П. К у л а к о в с ь к и й, *op. cit.*, с. 78.

³⁶ див. ДБВ – *Документи брацлавського воеводства 1566–1606 років*, упорядн. М. Крикун, О. Піддубняк, Львів 2008, с. 202.

зь милостивой ласки своей королевской, тыхъ братью нашу позваныхъ отъ року и отъ позвовъ вольными учинити и заховати росказати рачиль: кгдыжъ, наяснѣйшій, милостивый королю, то ся намъ дѣеть надъ право и вольности наши, ижъ листы съ канцлерыи вашей королевской милости до насъ писмомъ Польскимъ выдавають. За што и впродъ вашей королевской милости нашего милостивого пана покорными нашими прозбами просимо, абы ваша королевская милость при привилею и свободахъ нашихъ насъ заховати, и до насъ листы съ канцлереи вашей королевской милости Рускимъ писмомъ выдавати росказати рачиль; а напотомъ, кгды хто въ чомъ винень зостанеть, справоватися мусить. А за тымъ найнизшые службы наши милостивой ласцѣй вашей королевской милости господарю нашему залецаемъ. Писанъ въ Браслави, мѣсяца Іюля 7 дня. „Наинизшыи слуги и вѣрныи подданые в.к.м., вся шляхта рыццество воеводства Браславского покорно низко чоломъ бьютъ”.

Внизу під актом прикладено 22 персневі гербові печатки. На звороті листа надпис: „Наяснѣйшому, милостивому королю, пану нашому милостивому, Стефану, зъ ласки Божой королю Польському, великому князю Литовському и Рускому, Прускому, Жомойтскому, Мазовецкому, Инфлянтскому, и тежъ княжати Седмигородскому, пану нашому милостивому”³⁷. Як проаналізував польський дослідник В. Семкович, серед 22-х зазначених печаток не було таких князівських родів, як Збаразькі, Сокольські, Масальські, Четвертинські і представників брацлавських шляхетських родів – Шашковичів, Комарів, Микулинських, Байбузів, Темрюків-Шимковичів. Це може свідчити про неоднозначне ставлення місцевої еліти до мовної проблеми. Поряд із цим промовистим є судження із листа від 25-го травня 1579 року найвпливовішого князя Костянтина-Василя Острозького до свого зятя Радзивілла, де він скаржитья на канцлера Яна Замойського, що пише листи латиною до шляхти прикордонних воеводств, замість „по-старосвітському руською мовою і письмом писати, а не по-новосвітському”³⁸.

Засвоївши урок із сейму 1569 року, коли привілеї Волинській та Київській землям, видані польською мовою, надалі так і не були перекладені, українська шляхта на сеймі 1578 року домоглася не лише створення власного трибуналу (найвищої судової інституції), але й наполягла, щоб конституція про це була видана, крім польської мови, ще й руським письмом та скріплена коронною печаткою³⁹. Навіть коли ідею власного трибуналу не вдалося втілити в життя і українські воеводства приєдналися протягом 1589–1590 рр. до коронного трибуналу, руська мова як справочинна для шляхти утвердилася у найвищому шляхетському судочинстві: „Статути, відповідно до права, мають писатися руською мовою, без вживання латинських слів”⁴⁰. Прикладом цього може слугувати

³⁷ Ак. ЗР 1848, т. III – *Акты...*, с. 187–188; ДБВ, с. 201–202.

³⁸ цит. за П. К у л а к о в с ь к и й, *op. cit.*, с. 77.

³⁹ Vol. leg., v. II – *Volumina legume*, v. II (1550–1609). Спб. 1859, с. 185.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 315

вживання її у судовому процесі як основному юридичному аргументові виграти процес чи ні, а не в контексті покликання на руську мову як *старовину*, як це промовисто обґрунтував князь Острозький. Зокрема, 1585 року один із позивачів як контраргумент використовував королівський лист лише тому, що він „не по руску, але по латине писаньи, а до судов волянских листы латиньские подлугь права ихъ вношоны и важны быти не могутъ”⁴¹. Характерно, що цей позивач представляв інтереси особи, що не мала жодних симпатій до руської мови, а навіть навпаки, ця особа, znana тим, що висміювала депутатів Луцького трибуналу через незнання латини. Подібну ситуацію спостережено 1605 року у київському гродському суді, що провадив справу про втіклого селянина. Відповідача виправдали лише тому, що матеріяли, які надав позивач судові, були написані по-польському. Відтак позивач подав апеляцію до Люблинського трибуналу, але на суд не з’явився – трибунал затвердив рішення, ухвалене київським гродським судом⁴².

Припис щодо вживання руської мови у найвищому шляхетському судочинстві містить ще один знаковий акцент: перші зауваги щодо політичної культури мовлення, а саме захисту руської мови від забруднення її латинізмами, що було наскрізною ознакою макаронічності польської мови того часу. Водночас – це політичне дистанціювання та відштовхування від латинської мови як символу католицького і польського світу.

Литовський Статут 1588 року

Окремим етапом у наповненні статусу руської мови був Статут 1588 року, названий Новий, позаяк його укладено за зовсім інших політичних обставин: унаслідок Люблинської унії 1569 року відбулося об’єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту, і то, як свідчить про це привілей про затвердження Статуту від 28 січня 1588 року, з виразним формулюванням про об’єднання двох народів („...тые обадва славные народы, польскый и литовскый...”⁴³, де місця для українців (русинів) не зосталося. На цей час минуло вже 19 років від створення нової держави, що виявилось у стрімкій колонізації української шляхти передусім через звуження соціальної сфери поширення руської мови та писемности. Попри те, Новий Статут,

⁴¹ П. Кулаковський, *op. cit.*, с. 79.

⁴² Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I – *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною коммисією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волянскомъ генерал-губернаторе. Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи*, ч. II, т. I, Киев, 1861, с. XXXVIII–XXXIX.

⁴³ Ст. 1588, кн. 1, т. III – *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: у 2 кн., кн. 1, за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова [в:] *Статуты Великого князівства Литовського*: у 3-х томах, т. III, Одеса, 2004, с. 331.

згідно з королівським привілеєм Сигізмунда III, мав бути надрукований руською та польською мовами: „А ижбы тым рыхлей всим ку ведомости и užívанью прыйти мог, про то тот статут новопоправлений и прывильями земскими **писмом польским и руским друковати...**”⁴⁴. Однак перше видання Статуту вийшло тільки руською мовою⁴⁵. Офіційне визнання цієї мови у Статуті 1588 року аж до 1696 року було тою першою обставиною, що сприяла її розвитку, поширившись і на усне мовлення панівної еліти⁴⁶.

Абсолютне право на друк цього видання отримав підканцлер ВКЛ Лев Сапега, який вирішив видати Статут мовою рукописного оригіналу – руською, мотивуючи це у своєму зверненні до всіх станів ВКЛ тим, що руський народ має юридичну пам’ятку, писану своєю, а не чужою мовою: „А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые **не обчым** („чужим” – І. Ф.) **яким языком, але своим власным** права списанные маем и каждого часу, чога нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем”⁴⁷. Відомий дослідник русько-литовського права В. Рауделюнас, вивчивши 55 друкованих примірників Статуту, дійшов висновку про три видання Статуту руською мовою: 1588, 1594 і 1600 рр., яку він називав староукраїнською⁴⁸.

І досі тривають дискусії про те, якою за суттю є руська мова цього Статуту з виразним заангажованим перетягуванням на себе мовної політичної ковдри. У *Каталозі стародруків ЦДДА у м. Києві* (1999 р.) читаємо, що мова цього Статуту – старобілоруська, хоч на ту пору самого етноніма білоруси не інувало. В Енциклопедії українознавства: „Всі три редакції Л.С. були написані тодішньою „русською” канцелярською мовою, що була сумішшю церковнослов’янської, української та білоруської мов”. У *Хрестоматії на історії беларускай мовы* обидва Статуту (1566 та 1588 рр.) подані як джерела для вивчення білоруської мови; у *Славянскої Енциклопедии* сказано: „Литовская метрика XV–XVI вв. написана на русском языке, являвшимся официальным языком Великого княжества Литовского”⁴⁹. У цитованому виданні трьох Статутів ВКЛ в Україні їхню мову названо **давньоруською**, чим внесено термінологічну плутанину в сучасну науку, позаяк давньоруська мова – це писемно-літературна мова давньої Русі до XIV ст. і нею жоден зі Статутів написаний і надрукований не був. Останнє дослідження Володимира М’якишева хоч і має ґрунтовний характер, однак далі акцентує на „старобелорусской природе” цієї мови

⁴⁴ *Ibidem*, с. 332

⁴⁵ *Ibidem*, с. 8

⁴⁶ Е. К а р с к и й, *Главнейшие течения в русском литературном языке* [в:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 135.

⁴⁷ Ст. 1588, кн. I, т. III, *op. cit.*, с. 336.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 7; В. Р а у д е л ю н а с, *op. cit.*, с. 70.

⁴⁹ В. М о й с і е н к о, *Найважливіша книга Великого князівства Литовського. (Рецензія на: Владимир Мякишев. Язык Литовского Статута 1588 года, Kraków 2008)* [в:] „Українська мова”, № 3, 2010, с. 99–100.

і водночас заявляє про витворене між різними діалектами та народами койне. Сповна поділяю думку дослідника історичної фонетики та історії мови Віктора Мойсієнка про поліську основу цієї мови (а саме північноукраїнські та південнобілоруські поліські канцелярії), що, відбуваючи у XV–XVI ст., суттєво не вплинула на формування нових літературних української та білоруської мов. Саме „поліська основа руської мови й створює в багатьох мовознавців враження її надрегіональності”⁵⁰.

Статут 1588 року, як і попередній, складався з 14-х розділів, але з набагато більшою кількістю артикулів (статей) – 488-х, серед яких у соціолінгвістичному плані найважливішим є розділ IV *О судьях и о суждех*, де в артикулі 1-у зазначено: „**А писар земский маеть по-руську литеррами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не инымъ языком и словы. А присягнути маеть на врьд свой писарский тыми словы**”⁵¹, що є фактичним повторенням припису Статуту 1566 року. Новими у цьому розділі є мовно заакцентовані статті *О возном, которого по латине зовуть енерал* (арт. 104-й) і *О установенью через воевод, старост судовых, врьдников их судовых кгородских и о довоженью з ними справедливости* (арт. 37-й). У першій із них ідеться про запроваджену у кожному воєводстві та повіті посаду *возного* (чи *енерала*) як судового виконавця з обов’язковими двома умовами: знанням руської мови та бути уродженцем ВКЛ, осілому в цьому повіті: „...установим, иж в каждом воеводстве и повете [...] один возный установлен быти маеть, таковой, которого латинскимъ языкомъ зовуть енерал. А таковой врьд в том воеводстве и повете оселому родичю Великого князьства, **письмо руское умеючому**, за прычиною и ознайменьем о нем нам, Господару, от воевод, старост судовых и шляхты, обывателей тых поветов, откуль тот будеть”⁵².

У другій статті ідеться про посаду намісника старости, або підстаросту, суддю замкового, а також писаря зі знанням руського письма, місцевого уродження (у тому ж повіті осілих і мешканців цього панства), порядних, добродішних людей, тямущих у праві і шляхтичів: „...людей добрых, цнотливых, годных в праве и писма руского умеетних шляхтичов, в том же повете оселых и родичов того паньства, Великого князьства Литовского, которие присегу вчинивши...”⁵³. Акценти на місцевій осілості були важливою соціальною основою не лише поширення та утвердження руської мови, але і фіксації її у власне місцевих варіантах, чого, природно, не міг уникати жоден писар.

Наступні два артикули цього розділу *О потварцох* (арт. 105-й) і *Хто бы кого перед правом словом або рукою сягнул, пхнул або ранил, або забил* (арт.

⁵⁰ В. М о й с і є н к о, *Найважливіша ...*, с. 108; В. М о й с і є н к о, *Фонетична ...*, с. 22–29, 361.

⁵¹ Ст. 1588, кн. 1, т. III, *op. cit.*, с. 430.

⁵² *Ibidem*, с. 510.

⁵³ *Ibidem*, с. 461.

62-й) промовисто заакцентовують на креативній ролі слова, що стає центром правових відносин. Дію слова ототожнено з фізичним ударом, штовханиною, пораненням і навіть убивством, що спостерігаємо у Вислицькому Статуті. Якщо б „один на другого словом ся неучтивым („Непоштивий” – І. Ф.) торгнул, тогда за то маеть з сказанья того суду место вины седети на замку ближшом шесть недель”. Порівняймо, що у разі поштовху чи удару рукою, то, крім заплати 20-х рублів грошей, також суджено сидіти шість тижнів у в’язниці; у разі вбивства чи поранення – карано на смерть⁵⁴. В артикулі *О потварцох (Про наклепників)* ідеться про донесення до суду неправдивих, зловмисних, наклепницьких слів („речи якие змышленные потварные до суду донес...”), за викриття яких наклепник мав заплатити шість кіп грошей. Якщо вчетверте повторено наклеп, то „ноздра розрезана быти маеть, и вжо таковой потом абы николи до жадного вряду и до sprawy прыпушон не был”⁵⁵.

Наступні розділи та артикули присвячені проблемі вживання лайливої лексики та покарання за це. Зокрема, передбачено покару шістьма тижнями ув’язнення за обмову, словесну образу його Господарської Величності (р. I-й, арт. 2-й, 4-й *О персоне нашей Господарьской*) та образу шляхтича (р. III-й, арт. 27-й *кгда бы шляхтич шляхтичу примовку („безчестя” – І. Ф.) / якую учынил [...] голыми словы*⁵⁶. Окремі артикули (р. III-й, арт. 21-й, 22-й, 23-й) виписано через словесне ославлення шляхтичів, у разі спростування якого винуватця вели до ганебного стовпа *и там его дубцы бити и потом высветчити, а ведучи его от вряду до каранья и высветчиваючи з места маеть казати обволати, же се такими словы на шляхтича торгнул*⁵⁷.

Як і в Статуті 1566 року, окремо виписано словесний наклеп, „...и ж коли бы хто кому рек, же ты не учтливое („непоштивої” – І. Ф.) матки и нечистого ложа сын” (р. III, арт. 28-й) і не довів цього, то має виплатити 40 кіп грошей і очистити те вже відомим фразеологізмом, „што есьми менил на тебе, жебысь ты был неучтливое матки и не чистого ложа сын, том на тебе брехал, яко пес”. У разі відмови говорити цю сакраментальну фразу, наклепника мали ув’язнити, аж поки тими словами не вибачиться⁵⁸. Новий Статут дублює статті попередніх статутів „Около недавань чужоземцом достоинств и врядов всяких, а приходнем з инших паньствах оселости не давати” (р. III-й, арт. 12-й), що в нових умовах Речі Посполитої переставало бути основним чинником стримування польської колонізації і збереження соціальної основи руської мови.

Своєрідність Статуту 1588 року передусім у створенні його в нових, загрозливих для русинів політичних умовах. Однак він не лише зберіг припис про

⁵⁴ Ст. 1588, кн. 1, т. III, *op. cit.*, с. 482–483.

⁵⁵ *Ibidem*, с. 510–511.

⁵⁶ *Ibidem*, с. 360.

⁵⁷ *Ibidem*, с. 408–409.

⁵⁸ *Ibidem*, с. 410–411.

руську мову у судовій практиці, але юридично розширив її на інші ділові сфери через запровадження посади *возного* з обов'язковим знанням руської мови. У трьох визначальних розділах про владу Господаря, про шляхетські вольності і про суди у 10-х артикулах ідеться про вербальну поведінку комуникантів і покару за порушення визначеного звичаєвого вербального етикету. Вважаємо, що висока міра покарання за словесне безчестя (*примовка*), наклеп, наговір, обмову (*потвара*), словесну образу (*зельживость* і *слово неучтине*), брехню (*„рехал яко пес*) дозволяє розглядати конотативне значення цих лексем не лише у межах порушеного етикету, а радше свідчить про усвідомлення нашими предками могутньої духово-креативної сили слова. Звідси словесний наклеп, огуда, ославлення, брехня, лайка в одному рядові покарання з тілесним ушкодженням, пораненням та убивством.

Відразу за рік Сигізмунд III (Жигмонд), король польський, 1589 року постановив у новоствореному трибуналі для воєводства Брацлавського і Волинського (за рік і Київського) вживати руської мови і письма⁵⁹. У приписі трибуналу йшлося про те, аби писарі земські провадили окремі книги і вписували до них та видавали справи руським письмом. Як зауважує Іван Могильницький, *Суды въ земляхъ рускихъ языкомъ рускимъ отбывалися. Для того то позвы, декрета, манифеста не тьлько на судахъ земскихъ, гродскихъ, но и на судахъ трибуналскихъ по руску выходили. Свѣдчатъ о томъ до днесъ акта судовые, рускимъ языкомъ и писмомъ писаные, болше нежели сто томовъ въ собѣ замыкаючіе, въ Архивѣ у отцей Бернардиновѣ въ Львовѣ найдучіеся. Межи найстаршіе помяники судове, до десь въ рускомъ языцѣ захованые, належитъ запевне декретъ Сташка съ Давидова року 1422 выданный, найдуючийся въ Архивѣ Епископіи Перемискои*⁶⁰.

Попри те, входження латинської мови в українське суспільне життя засвідчує вимога православних єпископів 1594 року до польського короля Сигізмунда писати документи паралельно двома мовами – руською та латинською: „Наказъ Литовскихъ православныхъ епископовъ посланнику, отправленному къ Польскому королю Сигизмунду”: *Которые выше писаные всѣ артикулы меновите ижъбы его королевская милость намъ привиліями своїми господарскими потвердити, варувати и умоцнити рачиль, одно Латинскимъ, а другое Рускимъ писмомъ, въ тые жъ слова*⁶¹.

Не минуло і трьох років після видання Статуту 1588 року, як постало питання про внесення змін до нього. Проте прийнята на сеймі 1594 року

⁵⁹ *Pisarze ziemscy onych Woiewództw, Wołyńskiego i Braclawskiego, gdy sprawy ich u tego Trybunału odprawowane osobne miec, tylko votum nie wydawać i wszystkie sprawy do tych Xiąg pismem ruskim zapisywać. Dekreta i sprawy wszelakie pismem ruskim wydawać* [Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I, с. XXXVIII].

⁶⁰ І. М о г и л ь н и ц ь к и й, *Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ (1829)* [в:] *Українсько-руський архів. Історично-філософічна секція наукового товариства імені Т. Шевченка*, видав Михайло Возняк, т. V, Львів 1910, с. 16–17.

⁶¹ Ак. ЗР 1851, т. IV, с. 80.

ухвала про виправлення Статуту так і не була виконана. Тоді польський уряд ухвалив рішення **про заборону видавати Статут руською мовою** і наказав терміново перекласти його польською⁶². Мотивація польських учених ХІХ ст. Тадеуша Чацького та Самуїла-Богуслава Лінде зводилася до того, що внаслідок Люблинської унії польська мова настільки поширилася, що „отримала перемогу над мовою руською”. За словами Самуїла-Богуслава Лінде, „руська мова зникла швидко і відразу, в усякому разі з державного вживання”⁶³. Очевидно, що бажане явно видавали за дійсне, про що свідчить подальша боротьба руської шляхти за руську мову і водночас польської шляхти – з руською мовою.

Статут таки переклали польською мовою, і він вийшов у Вільні 1614 року, однак не тільки у дуже невдалому перекладі з численними помилками, але з пропусками деяких артикулів і серед них – знакові устави про обов’язковість знання руської мови для суддів, писарів та урядовців. У зверненні до користувача Статуту Лев Сапега зазначає, що у разі несприйняття перекладу щодо тлумачення тої чи тої норми завжди можна звернутися до руського оригіналу, який на той час уже не був легко доступний. Це свідчило про незадоволення суспільства забороною подальшого видання Статуту руською мовою „і вороже ставлення до виходу його польського перекладу. Підозрювали, і небезпідставно, що під виглядом перекладу будуть внесені зміни до тексту”⁶⁴. Друге видання Статуту польською мовою вийшло 1619 року із запровадженням до нього витягів із чинних законів Королівства Польського. Так зміна мови основного юридичного документа країни яскраво засвідчила кардинальну зміну влади. Втрата литовцями колишніх політичних позицій призвела до повної неможливості отримати дозвіл на повторне руське видання, незважаючи на жодні клопотання, зокрема вимоги на сеймах 1633 і 1635 років. На жаль, хто конкретно порушував на сеймах це питання – з’ясувати не вдалося. Третє польське видання Статуту вийшло 1648 року з навмисним брутальним перекрученням змісту титульного листка, відповідно до якого начебто існувало первісне видання 1588 року польською мовою у Кракові. Врешті, право видавати Статут отримав орден єзуїтів, випустивши його 1693 року з остаточно сформульованим неправдивим твердженням, що Статут спочатку надрукований польською мовою, а вже потім перекладений руською⁶⁵.

Мовна історія видання Статуту (від 1529 – 1566 – 1588 (руською) – до 1614 – 1619 – 1648 – 1693 (польською)) впродовж майже двох століть і врешті зосередження його не у світських, а релігійно-ортодоксальних єзуїтських руках – це історія руського розростання та утвердження, а відтак поневолення у всіх смислах: правовому (втрата рештків питомої юридичної основи), політичному

⁶² Ст. 1588, кн. 1, т. III, *op. cit.*, с. 8.

⁶³ *Ibidem*, с. 8; S. B. L i n d e, *O Statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydany*, Warszawa, 1816, с. 56.

⁶⁴ Ст. 1588, кн. 1, т. III, *op. cit.*, с. 9.

⁶⁵ *Ibidem*, с. 11.

(втрата рештків державної суб'єктності), ідеологічно-релігійному (утиски пито-мого віросповідання, мови, освіти та культури).

Аналіз урядових (чи офіційних) документів у їхньому соціолінгвістичному та когнітивному аспекті засвідчив кілька основних напрямів рецепції руської мови у суспільстві та утвердження її статусу:

1. Трактування *слова* як креативно-знакової одиниці та одного з центрів правових відносин (Литовський Статут 1529, 1566, 1588 рр., Гадяцька угода 1658 р.). Правова констатація покари за лайливі слова та брехню впливали зі сповідування нашими предками християнських цінностей як основи їхнього світогляду.

2. Створення суспільно-демографічної бази функціонування руської мови у контексті опозиції *свій – чужий* (Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 рр. про забезпечення демографічної руськомовної основи).

3. Правові приписи суспільного статусу руської мови (Литовські Статути 1566 і 1588 рр. про припис писаря писати руською мовою).

4. Визначення мотиваційних складників боротьби за статус руської мови (петиції київської (1570 р.), брацлавської, волинської шляхти та луцького сеймика (1577 р.) до польського короля з вимогою використовувати руську мову та письмо в урядовій царині, що полягали не лише у комунікаційній потребі порозуміння з поляками, а в юридичному обґрунтуванні гарантованих „прав та вольностей” відповідно до Люблинської унії 1569 року, а також у задоволенні своєї етнічно-національної потреби використовувати свій „прирожденный русский язык”.

ДЖЕРЕЛА

- Ак. ЗР 1848, т. III – *Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою комиссією*, т. III, СПб. 1848.
- Ак. ЗР 1851, т. IV – *Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою комиссією*, т. IV, СПб. 1851.
- Арх. ЮЗР 1861, ч. II, т. I – *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи*, ч. II, т. I, Киев, 1861, с. XXXVIII–XXXIX.
- Ак. ЮЗР 1865, т. II – *Акты, относящіяся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археологическою комиссією*, т. II, СПб. 1865.
- ДБВ – *Документи брацлавського воєводства 1566–1606 років*, упорядн. М. Крикун, О. Піддубняк, вступ М. Крикуна, Львів 2008.
- Ст. 1529 – *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*, за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова [в:] *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах*, т. I, Одеса 2002.

- Ст. 1566 – *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*, за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова [в:] *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах*, т. II, Одеса 2003.
- Ст. 1588, кн. 1, т. III – *Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн.*, кн. 1, за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова [в:] *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах*, т. III, Одеса, 2004.

ЛІТЕРАТУРА

- Анічэнка У., *Беларуска-Ўкраїнскія пісьмова-моўныя сувязі*, рэд. П. Глебка, М. Жаўтобрух, Мінск 1969.
- Ващук Д., *Інститут „старини” у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики)* [в:] „Український історичний журнал”, № 1, 2011, с. 195–209.
- Грімстед П. Кеннеді, *Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673 рр.)* [в:] „Український історичний журнал”, № 5, 1989, с. 52–62.
- Грушевський М., *Історія України–Руси: в 11 т. 12 кн.*, редкол. П. Сохань та ін., т IV, Київ 1993.
- Грушевський М., *Історія України–Руси. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків*, т.VI, Київ 1995.
- Грушевський М., *Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці*, Київ – Львів 1912.
- Карский Е., *Главнейшие течения в русском литературном языке* [в:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962.
- Кулаковський П., *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*, відповід. ред. Микола Крикун, Острог – Львів 2002.
- Лесів М., *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997.
- Могильницький І., *Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ (1829)* [в:] *Українсько-руський архів. Історично-філософична секція наукового товариства імені Т. Шевченка*. Видав Михайло Возняк, т. V, Львів 1910.
- Мозер М., *Що таке „проста мова”* [в:] *Причинки до історії української мови*, за заг. ред. С. Вакуленка, Харків 2008, с. 75–111.
- Мойсієнко В., *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006.
- Мойсієнко В., *Найважливіша книга Великого князівства Литовського*. (Рецензія на: Владимир Мьякишев. Язык Литовского Статута 1588 года, Kraków 2008) [в:] „Українська мова”, № 3, 2010, с. 99–108.
- Рауделюнас В., *Українські списки Другого Литовського Статуту* [в:] „Архіви України”, № 4, 1973, с. 69–76.
- Свербигуз В., *Старосвітське панство*, Варшава 1999.
- Linde S., *O Statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydany*, Warszawa 1816.

SJPL t. IV – *Słownik języka polskiego*, przez M. Samuela Bogumiła Linde, Lwów 1857.
Vol. leg. – *Volumina legume*, v. II (1550–1609). СПб. 1859.

REPRESENTATION OF SOCIAL STATUS OF THE RUS (UKRAINIAN)N LANGUAGE IN LEGAL DOCUMENTS OF 16th CENTURY

Social status of the Rus (Ukrainian) language in the diachrony, namely in the 16th century, is the representation of the language-ethnic (national) consciousness of that time and the ability of the then Rus' elite to legally maintain the main spiritual backbone of the nation, i.e. language, despite the loss of the own state. The subject of research is the evolution of the Rus language through the prism of significant legal documents of the 16th century and identifying main language problems in the context of: 1. The creation of socio-demographic basis of the language functioning through the prism of opposition *domestic-foreign*; 2. The legal directions of the social status of the Rus language; 3. Defining motivational components of the struggle for the status of the Rus language. The main sources of research are the Statutes of Lithuania of 1529, 1566 and 1588, and the petitions of the Rus nobility to the king of *Rich Pospolyta* (the Polish–Lithuanian Commonwealth).

Key words: diachrony, Rus (Ukrainian) language, social status of Rus language, Statutes of Lithuania.